

ВИКЛЮЧЕННЯ ТА НАСИЛЬСТВО: ЧИ ІСНУЄ БУЛІНГ В УКРАЇНСЬКІЙ ШКОЛІ?

У статті розглянуто явище булінгу як форми виключення. На основі анонімного анкетного опитування 150 учнів середніх та старших класів визначається міра поширення системного шкільного насильства та його видів в українській загальноосвітній школі.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що за останні 20 років поняття булінгу стало міжнародним соціально-психологічним і педагогічним терміном, за яким стоїть сукупність соціальних, психологічних та педагогічних проблем [4]. Однак навіть сьогодні агресивна насильницька поведінка часто помилково тлумачиться як частина процесу нормального розвитку дитини, як наслідок змагання та боротьби за бали в школі [6].

Англійське слово булінг (bullying, від bully – хуліган, забіяка, кривдник) означає залякування, фізичний чи психологічний терор, спрямований на те, щоб викликати в іншій людині страх і тим самим підкорити її собі. Булінг – це специфічна форма агресивної поведінки, котра може бути описана в ситуації, коли учень повторно чи постійно зазнає негативних дій з боку однієї чи більше осіб. Негативні дії мають місце тоді, коли наявний дисбаланс у силах між жертвою та агресором [3].

Загалом в англomовних країнах для визначення явища шкільного насильства використовуються такі терміни: тиск, дискримінація, мобінг (переважно групові утиски дитини), булінг. Останній термін вживається в спеціальній літературі найчастіше. Булінг є частиною проблеми шкільного насильства, що охоплює більше двох типів насильницької поведінки. Булінг визначається як агресивна поведінка, котра здійснюється повторно протягом часу [13; 16]. Це тривалий процес усвідомленого жорстокого ставлення, фізичного і (чи) психічного, з боку однієї особи чи групи осіб до іншої особи (осіб). Мотивація до булінгу може бути різною: помста, відновлення справедливості, інструмент підкорення лідерів, почуття неприязні, бажання самоствердження і т.д. Особливо небезпечною є мотивація, яка пов'язана з задоволенням садистичних потреб у певній категорії акцентованих особистостей [1]. Існує нерівність між жертвою та кривдником, який є сильнішим фізично, психологічно чи соціально [6].

Більшість іноземних науковців одноставні у визначенні чотирьох основних ознак булінгу: агресивна та негативна поведінка, здійснюється

повторно чи регулярно, між учасниками наявний дисбаланс влади чи сили, така поведінка є зумисною [3; 4; 5; 7; 10; 15].

Розрізняють прямий та непрямий булінг. До прямого булінгу відносять: удар, штовхання, щипання, плювання, кусання, залякування, обзивання, жорстокі жарти, утискання через соціальний статус, релігію, расу, доторки сексуального характеру [4; 11; 12]. Непрямий булінг проявляється переважно у емоційній та пасивно агресивній поведінці, яка включає ізоляцію, виключення, поділ на категорії нижче і вище, ненависний погляд, непристойні жести, графіті, поширення пліток, зловживання стосунками, вимагання грошей чи речей [11; 12]. У США є й інші види шкільної поведінки, котрі визнані різновидами булінгу: сексуальні домагання, остракізм, що базується на сексуальній орієнтації, випробування для новеньких [8].

Ряд досліджень показав, що жертвою шкільного насильства може бути будь-яка дитина, проте найчастіше обирають того, хто слабший чи відрізняється чимсь від інших. Найчастіше жертвами насильства стають діти з фізичними вадами (ті, що носять окуляри, мають знижений слух, ДЦП), особливостями поведінки (інтравертовані чи імпульсивні та гіперактивні діти), особливостями зовнішності (руде волосся, криві ноги, зайва вага), погані соціальні навички, страх перед школою (коли дитина має негативні соціальні очікування щодо навчання), відсутність досвіду життя в колективі (домашні діти), хвороби (енурез, порушення мови, заїкання), низьким інтелектом та труднощами в навчанні [8; 9]. Також значний ризик стати жертвою мають діти, у яких мало друзів, чи вони є виключеними з групи, діти з фізичними обмеженнями та особливостями, етнічними характеристиками [14]. Декілька дослідників припускають, що деякі з постійних жертв самі «дратують» чи «провокують» своєю поведінкою агресію кривдників. Проте більшість постійних жертв надзвичайно пасивні і не можуть захистити себе. І провокуючі, і пасивні жертви мають тенденцію до тривожності

та невпевненості, що може сприйматися оточенням як сигнал того, що вони – вразливі [8].

Австралійські дослідники з'ясували, що від п'яти до десяти відсотків учнів залишаються вдома, щоб уникнути булінгу [8]. Згідно зі статистикою, від 6 до 10% школярів є постійними жертвами, над якими знущаються декілька разів на тиждень. Причин, чому жертви не звертаються по допомогу до дорослих, багато: страх помсти; відчуття сорому, що не могли постояти за себе; страх, що їм не повірять; не хочуть завдавати турбот батькам; не мають певності в яких-небудь змінах; вважають, що поради батьків чи вчителів лише погіршать ситуацію; бояться, що вчителі розкажуть кривднику, хто розповів про знущання або що про них думатимуть як про «стукачів» тощо [12; 14; 15].

Булінг виникає не лише між жертвою та кривдником, але є також груповим явищем, в якому беруть участь інші діти. Учасниками ситуації булінгу є жертва, кривдник, асистенти, які приєдналися до нього, підкріплення (аудиторія, яка сміється чи підтримує кривдника), аутсайдери (стоять збоку) та захисники (втручаються і допомагають жертві). Очевидці можуть сприяти булінгу, стараються допомогти жертві чи, що відбувається найчастіше, не намагаються зупинити кривдника, чим сприяють продовженню знущань. Згідно з дослідженнями в середніх та старших класах, 88% школярів є свідками булінгу, однак усього лише близько 10% надають реальну допомогу постраждалим [8]; більшість кривдників знущаються над учнями зі свого класу чи однолітками, близько 30% жертв указали, що кривдник був старший, і близько 10% – що молодший [8]. Як видно з досліджень, норми поведінки, прийняті у класі, пов'язані із залученням до булінгу. В класах, де булінг визнається нормативною формою поведінки, жертви ігноруються та відкидаються рештою однокласників. У класах, де булінгова поведінка є ненормативною, група менш схильна до відторгнення жертв. Ставлення до кривдника також неоднозначне. З одного боку, агресивні діти відкидаються групою, проте з іншого – діти з підвищеною агресією мають багато товаришів слабших та менш агресивних. Групові норми формуються у взаємовідношенні між індивідуальною поведінкою та соціальним статусом [16].

В Україні відсутні дослідження цього явища, тому **метою нашого дослідження** було виявити міру поширення шкільного насильства та його видів у загальноосвітній школі.

Виклад основного матеріалу

Дослідження проводилося протягом березня-квітня 2009 р. Стратегія формування вибірки – цілеспрямована, формувалася за принципом до-

ступності. Опитування щодо проблеми шкільного насильства проводилося серед учнів середніх та старших класів методом анонімного анкетування. Загалом опитано 150 учнів, з яких 72 дівчат та 78 хлопців.

Структура анкети. Анкета містила 13 запитань у трьох блоках. *Перший блок* – соціально-демографічний. *Другий блок* повинен був з'ясувати види та поширення шкільного насильства серед учнів. Темою *третього блоку* є соціально-психологічна допомога у випадках шкільного насильства. Запитання цього блоку мали на меті з'ясувати, чи звертаються школярі по допомогу до дорослих – як персоналу школи, так і батьків; чи була ефективною ця допомога. У відповіді на відкрите запитання школярам пропонувалося висловити свою думку з приводу того, що можна зробити в їхньому класі чи школі для покращення стосунків між учнями.

Були отримані такі результати. На запитання «*Чи відбуваються у вашому класі бійки між учнями?*» більшість респондентів (55,3 %) відповіли «так, інколи». При цьому респонденти, які вказали, що бійки відбуваються «часто» (7,3 %) або «дуже часто» (5,3 %), були переважно чоловічої статі. Серед 48 респондентів (32 %), які відповіли, що бійок у їхньому класі не буває, найменше 10–11-річних, більше 14–16-річних, що може бути пояснене віковими особливостями.

На запитання «*Чи були ви коли-небудь учасником або свідком такої ситуації у вашій школі, коли група учнів обирає собі жертву, якій дають прізвиська, дражнять, залякують?*» – 60 респондентів відповіли ствердно, 17 вказали, що брали участь в знущанні над жертвою, а 6 були в ролі жертви. 46 опитаних (30 %) вказали, що вони чули про ситуацію насильства в школі. Зважаючи на відповіді очевидців насильства, можна зробити висновок, що кількість як жертв, так і кривдників є дещо більшою, ніж було вказано під час опитування. Причинами цього може бути небажання учасників розповідати про ситуацію. Серед 30 респондентів, які відповіли, що їм невідомо про ситуацію насильства в школі, 15 осіб обрали хоча б один варіант відповіді.

Наступне питання – «*В ситуації, описаній в попередньому запитанні, хто найчастіше виступає в ролі кривдника?*» за відповідями більшості респондентів (40,7 %), у ролі кривдника виступають як хлопці, так і дівчата. 45 опитаних (30 %) вважають, що кривдниками частіше є хлопці, а 15 опитаних (10 %) – дівчата. Такий розподіл може свідчити про неправдивість відповідей на попереднє запитання. Щодо вікових особливостей кривдника, більшість респондентів вказали, що кривдниками є однокласники (60 опитаних) та однолітки (49 опитаних), проте

досить багато опитуваних вказали на учнів з інших класів (48 осіб) та старших учнів (42 осіб). На основі цих відповідей можна зробити висновок, що як стать, так і вік кривдника варіюються і не можна простежити чітку тенденцію в цих даних. Незаперечним також є те, що учнів, які стають жертвами та мішенню для загальних знущань обирають саме з-поміж однокласників, і така ситуація, зважаючи на відповіді школярів, відбувається у кожному класі.

Одне із питань мало на меті з'ясувати наявність феномену насильства в класі. Бралися до уваги не конфлікти між рівними чи бійки, а конкретна ситуація, коли група однокласників обирає жертву, над якою цілеспрямовано знущаються. 20 опитаних (13,3%) вказали, що така ситуація буває часто; більшість респондентів (44,7%) відповіли, що таке трапляється іноді; 14,7% відповіли, що така ситуація має місце в інших класах; 27,3 відсотки респондентів заперечили наявність таких ситуацій як у їхньому класі, так і в школі взагалі. Серед тих, хто вказав про наявність ситуації насильства в класі, більшість становили респонденти віком 11–15 років, меншість – 10 і 17 років. Проте більшість респондентів (15 осіб), які заперечили ситуацію насильства в класі і в школі, є також 12-річними. Можна зробити декілька припущень стосовно такої невідповідності. По-перше, вплинути на відповідь могла загальна атмосфера конкретного класу, оскільки було опитано два шостих класи (вік переважної більшості 12 років), що і викликало розбіжність відповідей. По-друге, причиною можуть бути особливості виховання дітей через наслідування поведінки дорослих, що призводить до неправдивих відповідей. Так, деякі педагоги школи вважають за краще описати ситуацію в школі безпроблемною, тому і присутність вчителя під час опитування могла вплинути на відповіді школярів. Щодо статевого розподілу: хлопці відвертіше вказували, що ситуація знущання групи над жертвою в класі буває часто або іноді (14 та 29 опитаних відповідно), за словами більшості дівчат таке відбувається інколи (38 опитаних).

Ще одне запитання повинно було з'ясувати, які види насильства є найбільш поширеними серед учнів. Поширеність видів насильства у відсотковому співвідношенні виглядає так: 118 опитаних (78,7 %) засвідчили наявність психологічного насильства, 55 (36,7 %) – фізичного і 35 (23,3 %) – економічного. Серед різновидів психологічного насильства найпоширенішим є надання прізвиськ, про що сказали 99 респондентів. Фізичне насильство, за словами 53 респондентів, проявляється у зумисному штовханні, а 42 учнів вказали також побиття. Економічне насильство проявляється найчастіше у відбиранні речей (33 опитаних). Для зручності аналізу за ві-

ковим розподілом респондентів було поділено на дві вікові групи. До першої увійшли школярі 10–14 років, що відповідає віковій учнів середніх (5–8) класів. До другої групи належать відповідно 15–17-річні респонденти, які навчаються в старших (9–11) класах. Всі три види насильства – психологічне, фізичне та економічне – є більш поширеними серед школярів середніх класів. Проте найбільше респондентів і першої, і другої вікових груп вказали на наявність психологічного насильства (80 і 38 опитаних відповідно). Аналіз поширеності видів насильства за статевим розподілом показав практично ідентичні варіанти відповідей. Так, про психологічне насильство вказали 59 хлопців та 59 дівчат; про фізичне – 29 хлопців та 26 дівчат; про економічне – 17 хлопців та 18 дівчат.

Запитання № 9 мало з'ясувати думку школярів щодо причин, через які деякі учнів стають жертвами знущань з боку інших школярів. 73 респондентів (48,7 %) вказали, що причиною агресії з боку інших є зовнішній вигляд людини, 42 (28 %) – фізичні обмеження людини, 28 (18,7 %) – поведінка людини, 22 (14,7 %) – належність до певного етносу, національності чи раси, 18 (12 %) – самопровокування агресії, 15 (10 %) – людина не може за себе заступитися, 12 (8 %) – матеріальний статус. Решта 13 респондентів (8,7 %) не визначилися з відповіддю.

На запитання «Чи були ви в ролі жертви, коли інші школярі знущалися над вами?» 20 респондентів відповіли «так, інколи», 8 – «так, декілька разів на місяць», 4 – «так, декілька разів та тиждень», 3 – «майже щодня». Аналіз відповідей респондентів за віком (від 10 до 17 років) засвідчив, що жертвою насильства з боку інших принаймні іноді був учень кожної вікової групи.

Учні як середніх, так і старших класів, хоч і зрідка, також виступали в ролі жертви принаймні іноді. Частіше (декілька разів на місяць, на тиждень чи щодня) зазнавали знущань з боку інших школярів переважно учні середніх класів, а саме респонденти віком 12 років (5 осіб) та 14 років (5 осіб). Однак достовірність цих даних можна піддати сумніву, зважаючи на значну кількість респондентів, які засвідчили про наявність психологічного (78,7 %) та фізичного (58 %) насильства в школі. Причиною невеликої кількості відповідей може бути небажання жертв насильства розповідати про свій досвід. Також ймовірно, що не всі учні можуть чітко визначити, які саме дії проти них можна вважати насильством та в яких ситуаціях і обставинах їх можна назвати жертвами. Беручи до уваги уявлення педагогів щодо шкільного насильства, така теорія є вірогідною.

На запитання №11 «Чи зверталися по допомогу жертви насильства і до кого саме?» – 87

опитаних вказали, що ні до кого не зверталися по допомогу, 33 – до батьків, 29 – до друзів, 20 – до класного керівника чи вчителя, 6 – до психолога. Лише 10 респондентів відповіли, що їх ніколи не ображали та не знущалися. Серед тих, хто був в ролі жертви іноді, – 15 респондентів по допомогу не зверталися, 4 зверталися до батьків, 3 – до класного керівника, 2 – до друзів. Серед тих, хто був у ролі жертви частіше (декілька разів на місяць, на тиждень чи щодня), за допомогою до класного керівника чи вчителя зверталися 4 особи, до друзів – 6, до батьків – 7, не зверталися по допомогу 6. Оцінка ефективності допомоги показала певну суперечність у відповідях респондентів. Так, серед тих, хто звертався до класного керівника чи вчителя, допомога була визнана ефективною у 10 випадках і неефективною у 5 випадках. Проте ще 5 респондентів, які зверталися по допомогу до вчителя, вказали у даному питанні, що їх ніхто не ображав та не знущався. Допомога, що її надавали друзі, була оцінена ефективною в 23 випадках та неефективною в 2-х. І знову троє респондентів, які зверталися по допомогу до друзів, у цьому запитанні вказали, що не зазнавали знущань. Допомога батьків була ефективною в 22 випадках та неефективною в 7-ми. Можливо, така розбіжність відповідей викликана формулюванням запитань, оскільки на запитання «*Чи були ви в ролі жертви?*» відповіли ствердно з різних причин небагато учнів, а на запитання «*До кого ви зверталися по допомогу, коли вас ображали чи знущалися над вами?*» – відповіли набагато більше респондентів. Виходячи з відповідей учнів, більшість з них (87 осіб) ні до кого не зверталися по допомогу. Ті учні, які були жертвами знущань з боку інших, або не зверталися по допомогу, або зверталися до вчителя, батьків, рідше – до друзів. Проте більшість із них вказали, що допомога була неефективною.

Останнє запитання було відкритим і мало на меті з'ясувати думку школярів щодо змін, необ-

хідних для покращення стосунків між учнями у класі та школі. 42 опитаних школярів відповіли, що не знають, що можна зробити для покращення стосунків; 31 вказали на взаємне позитивне ставлення один до одного; 25 вважають, що нічого не потрібно змінювати; 16 пропонують влаштувати більше поїздок класом та більше спілкування між собою; 12 – щоб погані учні не заважали вчитися решті; 14 – щоб вчителі ставилися однаково добре до всіх учнів; 5 – вважають важливим проведення психологічних уроків; 4 – щоб старші не ображали молодших. З наведених варіантів відповідей можна зробити висновок, що не всі опитані школярі зрозуміли суть запитання. Крім того, варто звернути увагу на декілька моментів. *По-перше*, спілкування та взаємодія з оточенням є одним з найважливіших навиків, що набувають в шкільному середовищі. Педагоги також висловили запит щодо спільного проведення часу, поїздок та екскурсій і вказали, що такі заходи значно сприяють налагодженню стосунків між учнями. Однак учителі зауважили нестачу ресурсів для проведення таких заходів: як часу (мають виділятися позакласні години), так і коштів. В сучасних школах ще переважає орієнтація на навчальний процес, причому інші сфери розвитку особистості школяра ігноруються. *По-друге*, 12 учнів відповіли, що «погані» школярі не повинні заважати навчатися «гарним», а багато з них ще й указували виключення «поганих» учнів зі школи як варіант вирішення проблеми. Можна зробити висновок, що діти навчаються такому ставленню до своїх ровесників зі слів педагогів. Однак варто приділити більше уваги обставинам «проблемних» учнів, щоб політика школи не зводилася лише до виключення як єдиного способу вирішення всіх проблем.

Підсумовуючи відповіді школярів середніх та старших класів щодо шкільного насильства, можна зробити такий висновок, що булінг, тобто системне цілеспрямоване насильство між учнями в українській школі, існує.

1. Бердышев И. С., Нечаева М. Г. Медико-психологические последствия жестокого обращения в детской среде. Вопросы диагностики и профилактики. Практическое пособие для врачей и социальных работников / И. С. Бердышев, М. Г. Нечаева. – Санкт-Петербургское государственное учреждение социальной помощи семьям и детям «Региональный центр “Семья”», 2005. – Режим доступа: <http://www.homekid.ru/bullying/contents.html>
2. Дэвид Л. Школьная травля (буллинг). – Режим доступа: <http://www.myword.ru>
3. Иткис Г. Маленький – задира, большой – хулиган // Русский экспресс. – 2009. – № 361. – Режим доступа: <http://www.russianexpress.net/details.asp?article=2866&category=56>
4. Кон И. С. Что такое буллинг и как с ним бороться? // Семья и школа. – 2006. – № 11. – с. 15–18. – Режим доступа: <http://www.pseudology.org/Kon/Zametki/ChtoTakoeBulling.htm>
5. Серова Т. Если ваш ребенок стал «козлом отпущения» // Семейная психология. – 2003. – №13. – Режим доступа: http://www.potrebitel.ru/newweb/?go=article&cid=3471&mag_id=8&num_id=55
6. Carney A., Merrell K. Bullying at school. Perspectives on Understanding and Preventing an International Problem / A. Carney, K. Merrell // School Psychology International. – 2001. – № 22 (3). – P. 364–382.
7. Bullying and symptoms among school-aged children: international comparative cross sectional study in 28 countries / P. Due, B. Holstein, J. Lynch and others // European Journal of Public Health. – 2005. – vol.15 №2. – p. 128–132.
8. Bullying in Schools / Problem-Oriented Guides for Police. Problem-Specific Guides Series. – №12. – Downloaded from: www.cops.usdoj.gov
9. Griffiths L. J., Wolke D., Page A. S., Horwood J. P., the ALSPAC Study Team. Obesity and bullying: different effects for boys and girls. – Download from: <http://ads.bmj.com>
10. Glew G. Bullying, Psychological Adjustment and Academic Performance in Elementary School // Arch Pediatr Adolesc

- Med. – 2005. – № 159. – P. 1026–1031. – Downloaded from: www.archpediatrics.com
11. Quiroz H. Bullying in Schools. Fighting the Bully Battle. Discussion Activities for School Communities. – National School Safety Center, 2006.
12. Quiroz H. Bullying in Schools. Fighting the Bully Battle. Bullying Fact Sheet Series. – National School Safety Center, 2006.
13. Koo H. Time Line of the Evolution of School Bullying in Differing Social Contexts // Asia Pacific Education Review. – 2007. – Vol. 8, № 1. – P. 107–116. – Download from: <http://www.springerlink.com/journals>
14. Smith P. Ananiadou K. The Nature of School Bullying and the Effectiveness of School-Based Intervention // Journal of Applied Psychoanalytic Studies. – 2003. – Vol. 5, № 2. – P. 189–209. – Download from: <http://www.springerlink.com/journals>
15. Kim Y. Leventhal B. School Bullying and Youth Violence. Causes or Consequences of Psychopathological Behavior? // Arch Gen Psychiatry. – 2006. – № 63. – P. 1035–1041. – Downloaded from: www.archgenpsychiatry.com
16. Stopping school violence // Journal of Applied Psychoanalytic Studies. – 2003. – Vol. 5, № 2. – P. 117–124. – Download from: <http://www.springerlink.com/journals>

Y. Savelyev, T. Salata

EXCLUSION AND VIOLENCE: DOES BULLYNG EXIST IN UKRAINIAN HIGH SCHOOL?

The phenomenon of bullying as a form of exclusion is analyzed in the article. Based on anonymous survey of 150 students of middle and senior classes it is described to which extent systematic school violence and its types is common in a Ukrainian high school.

УДК 616.98:578.828:364.465](477)

Семигіна Т. В.

ЕПІДЕМІЯ ВІЛ/СНІДУ В УКРАЇНІ: СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ

У статті розглянуто соціальні наслідки епідемії ВІЛ/СНІДу в Україні (витрати на подолання епідемії, вплив на економічний розвиток, демографічну ситуацію, появу нових груп соціально уразливих людей тощо). На основі аналізу прогалин та перешкод в організації системи схорони громадського здоров'я та політики протидії епідемії пропонуються практичні рекомендації для зміни ситуації.

Актуальність дослідження

Вірус імунодефіциту людини (ВІЛ), як і туберкульоз, найбільше поширений у бідних країнах. Подолання епідемії вимагає від урядів ужиття багатьох заходів, як соціально-профілактичних, так і лікувальних.

За накопичувальним підсумком, з 1987 р. до 1 січня 2009 р. в Україні офіційно зареєстровано 141 277 ВІЛ-інфікованих громадян України, у т.ч. 26 804 хворих на СНІД. Померло від захворювань, зумовлених СНІДом, 15 200 хворих.

На 1 січня 2009 р. під диспансерним наглядом в Україні перебувало 91 717 ВІЛ-інфікованих осіб, у т.ч. 10 410 хворих на СНІД. Показни-

ки поширеності ВІЛ-інфекції та СНІД становили 198,6 та 22,5 на 100 тисяч населення, відповідно. Найвищі рівні поширеності ВІЛ-інфекції спостерігаються в Дніпропетровській (455,2 на 100 тис. нас.), Одеській (454,0), Донецькій (442,9), Миколаївській (434,3) областях, м. Севастополь (334,8) та АР Крим (268,6).

У 2008 р. структура шляхів інфікування ВІЛ в Україні була такою: парентеральний (переважно при введенні наркотичних речовин ін'єкційним шляхом) – 37,0 %, статевий (переважно гетеросексуальний) – 41,9 %, частка, яку становили діти, народжені ВІЛ-інфікованими жінками – 19,2%, не визначений шлях передачі – 1,9 % [1].